

TRUYỆN KIỀU, 14 THẬP KỈ DỊCH VÀ TIẾP NHẬN, 75 BẢN DỊCH TRONG 20 NGÔN NGỮ

NGUYỄN THỊ SÔNG HƯƠNG^(*)

Tóm tắt: Kể từ bản dịch đầu tiên bằng tiếng Pháp năm 1884 đến nay, *Truyện Kiều* của Nguyễn Du đã được dịch ra 20 ngôn ngữ với 75 bản dịch. Tiếng Pháp là ngôn ngữ đầu tiên tiếp nhận *Truyện Kiều*, sau đó là tiếng Ba Lan, tiếng Séc, tiếng Nhật, tiếng Trung, tiếng Anh và tiếng Đức. Nhiều bản dịch được thực hiện dựa trên tiếng Pháp, ngôn ngữ có ảnh hưởng nhất ở thời kỳ đầu. Sau này, các bản dịch tiếng Anh ngày càng chiếm ưu thế. Bên cạnh đó, tiếng Việt có ảnh hưởng dần trên thế giới, đa phần các bản dịch sau này đều dịch trực tiếp từ tiếng Việt. *Truyện Kiều* ra thế giới thông qua quá trình tiếp xúc ngôn ngữ và mỗi giai đoạn hình thành nên những nhóm dịch giả khác nhau. Dịch giả và độc giả là hai nhân tố đầu tiên có ảnh hưởng lớn tới việc tiếp nhận *Truyện Kiều* trên thế giới.

Từ khóa: Kiều, *Truyện Kiều*, Nguyễn Du, bản dịch, chuyển ngữ, tiếp nhận

Abstract: Since it was first translated into French in 1884, Nguyen Du's *The Tale of Kieu* has been translated into 20 languages with 75 translations. French was the first language used to translate *The Tale of Kieu*, followed by Polish, Czech, Japanese, Chinese, English and German. Many translations are based on the French version, the most influential language in the early days. Later, English translations have increasingly prevailed. Besides, Vietnamese language has gradually gained standing in the world; thus, most recent translations of *The Tale of Kieu* have been translated directly from the Vietnamese version. *The Tale of Kieu* has been brought to a global audience through the process of language interactions between cultures and each stage in this process was represented by different groups of translators. Translators and readers are the primary actors who have determined the reception of *The Tale of Kieu* throughout the world.

Key words: Kieu, *The Tale of Kieu*, Nguyen Du, translation, reception

Văn bản thơ bám rễ sâu vào ngôn ngữ và vào nền văn hóa gắn liền với ngôn ngữ đó, và bản thân nó là một tổng thể hình thức không thể phân xẻ, tách rời, nó không cho phép và không thừa nhận sự chuyển đổi tương đương. “Thật không may, thơ là không thể dịch” - nhà văn, triết gia nổi tiếng của Pháp Albert Camus có quan điểm rất rõ ràng về việc dịch thơ, và ông từ chối đọc thơ nước ngoài qua bản dịch. Các nhà phê bình văn học như Maurice Blanchot hoặc chuyên gia về nghiên cứu dịch thuật như Jacky Martin đều nhấn mạnh sự bất khả thi này. Tuy nhiên, các tác phẩm thơ của nhân loại

vẫn không ngừng được dịch từ hàng thế kỷ nay. Trong số đó, *Truyện Kiều* của Nguyễn Du, đỉnh cao của thơ ca cổ điển Việt Nam đã được chuyển ngữ từ gần 140 năm¹. Các dịch giả trên khắp thế giới đã không ngừng cố gắng vượt qua rào cản ngôn ngữ, khác

¹ Bản dịch đầu tiên của Abel des Miches xuất bản vào năm 1884. Trước khi bộ 3 tập sách ra mắt, một phần của bản dịch đã được in trong tuyển tập *Chuyên khảo về phương Đông, văn bản và chuyển ngữ (Mélanges orientaux, textes et traductions)* được xuất bản bởi các giáo sư của Trường Sinh ngữ phương Đông nhân dịp Đại hội quốc tế các nhà phương Đông học lần thứ VI họp tại Leiden (tháng 9/1883). Trong bản dịch *Lục Vân Tiên diễn ca* in năm 1883 cũng nêu tên bản dịch *Kim Vân Kiều* đã hoàn thành, chuẩn bị ra mắt. Bản dịch đã được bắt đầu sớm hơn.

^(*) ThS. - Nhà xuất bản EHESS, Paris, Cộng hòa Pháp.
Email: nshuong@gmail.com.

biệt văn hóa để giới thiệu và giúp độc giả tiếp cận với tác phẩm nổi bật nhất của văn học Việt Nam.

Không có một bản dịch nào có thể giống nguyên bản và không có bản dịch nào là bản dịch duy nhất của bản nguồn. Bản dịch là một sự kết nối, mở ra những cách đọc bản nguồn trong muôn vàn nếp gấp, trong sự đa dạng và gọi mở. Mối liên hệ giữa bản nguồn và bản dịch còn thể hiện bước tiến của tác phẩm trong quá trình tiếp xúc ngôn ngữ và văn hóa bên ngoài biên giới quốc gia. Có thể nói mỗi bản dịch của *Truyện Kiều* là một cách đọc, một cách tái tạo tác phẩm của Nguyễn Du trong một ngôn ngữ khác, trong một nền văn hóa khác. Trên quan điểm này, chúng tôi không so sánh thành công hay hạn chế của các bản dịch so với nguyên bản mà đặt *Truyện Kiều* trong quá trình tiếp xúc ngôn ngữ, trong bối cảnh lịch sử và trên con đường tác phẩm bước ra thế giới, thông qua các bản dịch.

Về số lượng bản dịch, cho đến nay, do thiếu tư liệu, chưa có một công trình khoa học nào thống kê, khảo sát và nghiên cứu thật đầy đủ về các bản dịch *Truyện Kiều*. Nhà nghiên cứu Từ Thị Loan trong bài *Nguyễn Du và Truyện Kiều ở nước ngoài* đăng trên Tạp chí *Văn hóa Nghệ An* (tháng 5/2020) chỉ ghi nhận 30 bản dịch. Trong một số bài nghiên cứu trước đó, các tác giả có ghi 60 bản dịch hay 70 bản dịch nhưng chỉ theo phỏng đoán, chưa có danh sách bản dịch cụ thể. Bài nghiên cứu mới nhất của nhà nghiên cứu Nguyễn Đình Chú trên *Báo Hà Tĩnh* điện tử ngày 26/09/2020 ghi là 40 bản dịch. Qua hơn một năm tìm kiếm, thu thập từ nhiều nguồn khác nhau trên thế giới hiện nay chúng tôi đã có một danh sách tương đối đầy đủ 75 bản dịch trong 20 ngôn ngữ, đặc biệt đã có trong tay đủ các bản gốc¹.

Ngôn ngữ có nhiều bản dịch nhất là tiếng Anh, với số lượng 18 bản, tiếp theo là tiếng Pháp 12 bản, tiếng Trung 11 bản, tiếng Nhật 5 bản. Ngoài ra có rất nhiều trích dịch ngắn, nhất là tiếng Pháp. Trong khuôn khổ bài viết này, chúng tôi chỉ đề cập đến các bản dịch hoàn chỉnh và một số những trích dịch đáng kể.

STT	Ngôn ngữ	Bản dịch
1	Tiếng Anh	18
2	Tiếng Pháp	12
3	Tiếng Trung	11
4	Tiếng Nhật	5
5	Tiếng Nga	3
6	Tiếng Ba Lan	2
7	Tiếng Hàn quốc	2
8	Tiếng Séc và Slovakia	3
9	Tiếng Tây Ban Nha	2
10	Tiếng Hungary	3
11	Tiếng Đức	2
12	Tiếng Rumani	1
13	Tiếng Ý	1
14	Tiếng Ả rập	2
15	Tiếng Thụy Điển	1
16	Tiếng Hy Lạp	1
17	Tiếng Mông Cổ	1
18	Tiếng Bungari	1
19	Quốc tế ngữ (Esperanto)	1
20	Tiếng Tày - Nùng	3
Tổng số bản dịch		75

thiệu tại Pháp qua triển lãm *Truyện Kiều và các bản dịch* được tổ chức tại nhà sách Sudestasie (Đông Nam Á) ở Paris (Cộng hòa Pháp) từ ngày 12 đến ngày 26 tháng 9 năm 2020.

¹ Các bản dịch *Truyện Kiều* lần đầu tiên được giới

Danh sách các bản dịch *Truyện Kiều* nên những nhóm dịch giả nhất định. Về mặt theo các giai đoạn như sau¹: này, viết theo tiến trình ra đời các bản dịch

SƠ ĐỒ CÁC BẢN DỊCH TRUYỆN KIỀU THEO TRÌNH TỰ THỜI GIAN VÀ GIAI ĐOẠN						
Truyện Kiều / Kim Vân Kiều của Nguyễn Du	Từ 1884 đến 1944, bản dịch tiếng Pháp, tiếng Ba Lan, tiếng Séc và Slo-va-ki-a	Từ 1900 đến 1961, bản dịch tiếng Hán ở Việt Nam	Từ 1954 đến 1977, bản dịch ở châu Âu và châu Á	Từ 1960 đến nay, bản dịch của người Việt Nam ở nước ngoài	Từ 1980 đến nay, bản dịch của người nước ngoài ở nước ngoài	Từ 1990 đến nay, bản dịch của người Việt Nam ở Việt Nam
	Bản dịch tiếng Pháp của Abel des Michels (1884)	Bản dịch tiếng Hán của Nguyễn Văn (1915)	Bản dịch tiếng Ba Lan của Gustav Francel (1958)	Bản dịch tiếng Tây Ban Nha của Nguyễn Mạnh Từ (1960-2012)	Bản dịch tiếng Pháp của Henri Maroif (1981)	Bản dịch tiếng Anh của Lê Cao Phan (1994)
	Bản dịch tiếng Pháp của Thu Giang/Léon Massé (1913, 1926)	Bản dịch tiếng Hán của Lê Mạnh Điem (?)	Bản dịch tiếng Trung của Hoàng Đức Cầu (1959)	Bản dịch tiếng Pháp của Xuân Phúc và Xuân Việt (1961)	Bản dịch tiếng Pháp của Camille Lozet (1987)	Bản dịch tiếng Tây-Nùng của Lê Văn Lô (1996)
	Bản dịch tiếng Pháp của René Clayssac (1926)	Bản dịch tiếng Hán của T.C. Nguyễn Mạc (?)	Bản dịch tiếng Đức của Inéne & Franz Faber (1954)	Bản dịch tiếng Anh của Lê Xuân Thủy (1963)	Bản dịch tiếng Ả rập của Nizar Abdullah (1987)	Bản dịch tiếng Pháp của Lê Cao Phan (1996)
	Bản dịch tiếng Séc của Antonín Horský (1926)	Bản dịch tiếng Hán của Lê Du (1946)	Bản dịch tiếng Nga của Arkady Steinsberg (1955)	Bản dịch tiếng Đức của Nguyễn Khắc Viện (1965)	Bản dịch tiếng Hung-ga-ri của Andras Simor (1994)	Bản dịch tiếng Pháp của Lưu Hoắc (1999)
	Bản dịch tiếng Ba Lan của H.W. (1929)	Bản dịch tiếng Hán của Lê Quý Văn Hùng (1956)	Bản dịch tiếng Nhật của Roman Kolonieccki (1956)	Bản dịch tiếng Anh của Huỳnh Sanh Thông (1975)	Bản dịch tiếng Anh của Michael Counsell (1994)	Bản dịch tiếng Tây của Trần Văn Lưu (2005)
	Bản dịch tiếng Pháp của Nguyễn Văn Vĩnh (từ 1906 đến 1942)	Bản dịch tiếng Hán của Trương Cảnh Vũ (1961)	Bản dịch tiếng Ba Lan của Radu Bourcau (1957)	2 xuất bản của Paul Schneider hay Xuân Phúc (1981 và 1986)	Bản dịch tiếng Nhật của Akiyama Tokio (1996)	Bản dịch tiếng Pháp của Lưu Hoắc (2006)
	Bản dịch tiếng Nhật của Kiyoshi Komatsu (1942)		Bản dịch tiếng Rô-ma-ni của Radu Bourcau (1957)	Bản dịch tiếng Anh của Ngô Đình Chương (1993)	Bản dịch tiếng Anh của V. Zhukov (2004)	Bản dịch tiếng Tây-Nùng của Hoàng An (2008)
	Bản dịch tiếng Pháp của M. R. (1944)		Bản dịch tiếng Đức của Hubert Hori (1967)	Bản dịch tiếng Anh của Choi Kyu Mok (2004)	Bản dịch tiếng Nhật của Sato Seiji và Kuroda Yoshiko (2005)	Bản dịch Quốc Tế Ngữ của Lê Cao Phan (2012)
			Bản dịch tiếng Ý của Iole Tognelli (1968)	Bản dịch tiếng Hung-ga-ri của Tancsori Dezso và Trương Đăng Dung (1984)	Bản dịch tiếng Trung của La Trường Sơn (2008)	Bản dịch tiếng Nga của Vũ Thế Khôi (2015)
			Bản dịch tiếng Hy Lạp của Giorgos Leotsakos (1968)	Bản dịch tiếng Anh của Hoà Văn Từ (1998)	Bản dịch tiếng Anh của Arno Abbey (2006)	Bản dịch tiếng Anh của Thái Hưng Tâm (2015)
		Bản dịch tiếng Thụy Điển của Hjalmer Claes, Hedlund Magnus, Lindvall Lars (1969)	Bản dịch tiếng Hán của Thái Hạnh (2004)	Bản dịch tiếng Trung của Kỳ Quảng Mưu (2011)	Bản dịch tiếng Anh của Dương Tường (2009)	
		Bản dịch tiếng Bun-ga-ri của G. Lenkov và L. Lyubenov (1970)	Bản dịch tiếng Anh của Phan Huy Mạc Phi Hoàng	Bản dịch tiếng Trung của Triều Ngọc Lan (2013)	Bản dịch tiếng Anh của Nguyễn Bình (chưa in)	
		Bản dịch tiếng Nhật của Yonosuke Takeuchi (1975)	Bản dịch tiếng Anh của Bạch Văn Bội Trọng Hợp	Bản dịch tiếng Tây Ban Nha của Rafael Lobarte Fontecha (2014)	Bản dịch tiếng Anh của Nguyễn Văn A (chưa in)	
		Bản dịch tiếng Hung-ga-ri của Szegő László (1977)	Bản dịch tiếng Anh của Lê Xuân Thủy (2010)	Bản dịch tiếng Nga của Vasil Popov và Vũ Thế Khôi (2015)	Bản dịch tiếng Pháp của Nguyễn Văn A (chưa in)	
		Bản dịch tiếng Nhật của Yonosuke Takeuchi (1985)		Bản dịch tiếng Séc của Jan Komarek (2015)	Bản dịch tiếng Anh của Thúy Tiên (?)	
		Bản dịch tiếng Ả rập của Abdai Moazze Mallouly (1987)		Bản dịch tiếng Anh của Timothy Allen (2019)		

Nếu phân loại các bản dịch theo nhóm dịch giả, chúng tôi nhận thấy có bốn nhóm nổi bật và mỗi nhóm dịch giả có vai trò và đóng góp riêng: dịch giả nước ngoài ở nước ngoài, dịch giả nước ngoài ở Việt Nam, dịch giả Việt Nam ở nước ngoài, dịch giả Việt Nam ở Việt Nam. Tuy nhiên trong bài viết này, để làm nổi bật ảnh hưởng, vai trò của một số ngôn ngữ, một số bản dịch, cũng như mối liên quan giữa các bản dịch đó; chúng tôi không theo hướng phân loại dịch giả, mà theo quá trình tiếp xúc ngôn ngữ, theo con đường *Truyện Kiều* ra thế giới qua nhiều hành trình khác nhau, mỗi hành trình gắn với một bối cảnh nhất định và hình thành

sẽ có những hạn chế do khó xác định ảnh hưởng thực sự của một số bản dịch, chúng tôi sẽ cố gắng khắc phục điều này ở những nghiên cứu sau.

Những bản dịch *Truyện Kiều* đầu tiên là tiếng Pháp. Chúng ta ghi nhận vai trò của các nhà ngôn ngữ học, nhà Đông phương học hoặc các quan chức của chế độ thuộc địa trong việc giới thiệu tác phẩm *Truyện Kiều* của Nguyễn Du ra thế giới. Về quá trình tiếp xúc ngôn ngữ giữa Việt Nam và Pháp, cho đến cuối những năm 70-80 của thế kỉ XVIII, triều đình nhà Nguyễn mới thực hiện các bước đầu trong quá trình cải cách là cho học tiếng nước ngoài; về phía Pháp từ năm 1869 khi Phó Đốc Marie

¹ Xin xem danh sách chi tiết các bản dịch ở phần Phụ lục.

Gustave Hector Ohier ký nghị định bắt buộc dùng chữ Quốc ngữ thay thế chữ Nho trong các công văn ở Nam Kỳ, thì ở Paris, một lớp thính giảng tự do về tiếng Nam Kỳ lần đầu tiên được mở ra ở Đại học Sorbonne theo đề nghị của Abel des Michels. Cùng năm đó, Abel des Miches viết thư cho Bộ trưởng Bộ Học chính đề nghị mở lớp dạy miễn phí tiếng Việt ở Trường Sinh ngữ phương Đông. Sắc lệnh của Bộ về việc tổ chức lại trường này đã mở thêm vị trí thứ 10 dành cho bộ môn tiếng Việt. Ở cương vị giảng viên chính, cùng với sự giúp đỡ của những người trợ giảng người bản xứ hoặc thông thạo tiếng Việt như Michel Đức Chaigneau, Trần Văn Cửa và Trần Nguyên Hạnh, Abel des Michels đã thực hiện việc dịch nhiều tác phẩm văn thơ cổ điển Việt Nam, trong đó có *Truyện Kiều* của Nguyễn Du, trước hết làm tư liệu dạy học tiếng Việt cho sinh viên¹.

Các bản dịch tiếp theo vào đầu thế kỷ XX cũng là bản dịch tiếng Pháp. Năm 1915 xuất hiện bản dịch văn xuôi của Thu Giang: *Kim Vân Kiều, truyện thơ dân gian An Nam*, và 11 năm sau tái bản lấy tên L. Massé và *Kim Vân Kiều, tiểu thuyết*². L. Massé đã đơn giản cốt truyện bằng cách giản lược hơn ¼ nguyên tác. Lần tái bản năm 1926, bản dịch được đổi tên là *Kim Vân Kiều, tiểu thuyết*, và sửa “dịch từ tiếng An Nam” thay cho “chuyển thể tiếng Pháp” ghi trên bản in đầu năm 1915.

Từ những bản dịch đầu tiên bằng tiếng Pháp, *Truyện Kiều* tiếp bước hành trình tiếp

theo sang châu Âu, điểm đến là Ba Lan, Séc và Slovakia. Ba Lan có hai bản dịch *Truyện Kiều* và một chuyển thể, cả ba đều ra đời rất sớm: bản sáng tác dựa trên một chương của *Truyện Kiều* xuất bản năm 1901, bản dịch thứ nhất ra đời năm 1929 và bản dịch thứ hai xuất bản năm 1966. Bản phóng tác dựa trên bản dịch tiếng Pháp của Abel des Michels (1884), bản dịch tiếng Ba Lan năm 1929 dựa trên bản dịch tiếng Pháp của L. Massé (1915, 1926), và bản dịch năm 1966 dựa trên cả hai bản dịch tiếng Pháp này. *Câu chuyện đôi tình nhân và nàng Hoạn Thư* là một chuyển thể ngắn của Tadeusz Miciński in chung trong cuốn *Chimera*, xuất bản ở Vacsava năm 1901. Miciński chỉ quan tâm đến chủ đề tình yêu của nhân vật Kiều và Thúc Sinh. Ông bỏ qua phong nền về xã hội, bỏ qua hoặc rút ngắn các mô tả, đặc điểm của các nhân vật và sự kiện, và loại bỏ các đặc điểm sử thi của sáng tác và yếu tố trữ tình.

Bản dịch hoàn chỉnh tiếng Ba Lan đầu tiên xuất bản năm 1929, với tiêu đề là *Kim Vân Kiều, tiểu thuyết An Nam*, dịch từ bản dịch tiếng Pháp của L. Massé. Tên người dịch viết tắt là H.W³. Điều đặc biệt là so với ba bản dịch trước, vốn do những người có liên quan mật thiết đến Việt Nam thực hiện (nhà Đông phương học hay người Pháp đã từng làm việc trong chính quyền Đông Dương) thì bản dịch của H.W ra đời ở một đất nước Đông Âu vào thời kỳ mà Việt Nam và Ba Lan còn chưa có liên hệ trực tiếp. Người Pháp góp phần quan trọng trong việc kết nối, dù vai trò lịch sử đối với hai bên là trái ngược nhau (Pháp là đồng minh của Ba Lan và nước xâm chiếm đối với Việt Nam).

¹ Trong sơ đồ các bản dịch, chúng tôi coi bản dịch của Abel des Michels được dịch từ bản *Truyện Kiều* Quốc ngữ, nhưng nhiều khả năng bản dịch tiếng Pháp đầu tiên này được thực hiện trực tiếp từ bản Nôm.

² Theo nhà nghiên cứu Alain Guillemi, dịch giả là Léon Massé, một sĩ quan hàng hải từng phục vụ tại Đông Dương.

³ Người dịch rất có thể là Helena Więckowska, nhà sử học, giám đốc Thư viện Đại học Łódź, giáo sư tại Đại học Łódź, giảng viên Viện Nghiên cứu Thư viện và Thông tin Khoa học của Đại học Vacsava.

Cùng với Ba Lan, *Truyện Kiều* được dịch ở Séc rất sớm, vào năm 1926. Đó là bản dịch *Kim, Vân, Kiều, truyện tình yêu An Nam* của Antonín Horský, một nhà báo, dịch giả tiếng Pháp, tiếng Đức và tiếng Đan Mạch. Dựa trên tiêu đề có thể phỏng đoán nhiều khả năng cuốn sách được thực hiện từ bản dịch tiếng Pháp in năm 1915 của Thu Giang/ L. Massé. Số trang của hai cuốn tương tự nhau (bản tiếng Pháp 139 trang, bản tiếng Séc 104 trang). Cũng như bản dịch tiếng Pháp và tiếng Ba Lan, bản dịch tiếng Séc này bằng văn xuôi, ngắn gọn, dễ hiểu cho độc giả khám phá một tác phẩm văn học phương Đông. Bản dịch tiếng Séc thứ hai ra đời năm 1957, do nhà báo, nhà phê bình, nhà thơ, dịch giả Franck Gustav thực hiện, dựa trên bản dịch tiếng Pháp của Nguyễn Văn Vĩnh.

Song song với quá trình *Truyện Kiều* đi vào châu Âu thông qua ngôn ngữ của Molière thì các dịch giả nước ngoài yêu mến *Truyện Kiều* ở Việt Nam và châu Á tiếp tục chuyển ngữ tác phẩm sang tiếng Pháp hoặc dịch từ tiếng Pháp sang một ngôn ngữ khác trong khu vực. *Kim Vân Kiều, truyện thơ An Nam nổi tiếng* do René Crayssac, một nhà báo, nhà văn và nhà thơ người Pháp thực hiện, ra mắt ở Hà Nội vào năm 1926. René Crayssac từng phục vụ cho các cơ quan hải quan, dân sự, Phủ thống sứ Bắc Kỳ, trước khi chuyển sang làm báo, sáng tác thơ và dịch thơ. Ông là cộng tác viên của *Tribune indochinoise* (Diễn đàn Đông Dương), *Revue indochinoise* (Đông Dương tạp chí). Ông cũng là người sáng lập *La Plume indochinoise* (Ngòi bút Đông Dương), sau đó là *Les Pages Indochinoises* (Trang Đông Dương). Có lẽ mục đích của Craysac khi thực hiện bản dịch này là hướng tới tầng lớp học thức rộng và giới nghiên cứu, bởi

ông dịch *Truyện Kiều* sang thể thơ cổ điển của Pháp, 8.486 câu alexandrin¹ không kèm theo chú giải, trong khi tác phẩm dịch được xuất bản và phổ biến ở Việt Nam, điều đó khiến cho việc tiếp nhận bị hạn chế².

Bản dịch tiếng Pháp cuối cùng của thời kỳ Đông Dương là bản dịch của MR, viết tắt của Marcel Robbe, Tư lệnh Hải quân Pháp, được bổ nhiệm làm Trưởng ty Thông tin, tuyên truyền và báo chí (IPP), một cơ quan tổ chức của chính quyền Đông Dương do Jean Decoux lập nên, nhằm giám sát tất cả các hoạt động cổ động, tuyên truyền ở thuộc địa, bao gồm tất cả các loại thông tin, truyền thông, báo chí và quảng cáo. Bản dịch *Kim Vân Kiều* của ông, xuất bản năm 1944, được coi là một trong những bản dịch tốt nhất theo đánh giá của Pierre Brocheux trong cuốn *Đông Dương: Một công cuộc thực dân hóa nhập nhằng, 1858-1954*.

Cùng lúc đó, bản dịch *Truyện Kiều* bằng tiếng Nhật đầu tiên do Komatsu Kiyoshi thực hiện, ra mắt ở Nhật Bản năm 1942. Đó là bản dịch thứ năm do một người nước ngoài thực hiện và xuất bản ở nước ngoài. Ra đời ở một nước châu Á, nhưng bản dịch có liên quan khá nhiều đến nước Pháp và tiếng Pháp. Dịch giả từng ở Pháp nhiều năm, thông thạo tiếng Pháp. Komatsu Kiyoshi cũng từng tới làm việc ở Việt Nam thời kỳ Nhật chiếm đóng, đó là cơ hội cho ông tiếp xúc với *Truyện Kiều*, tuy nhiên với khả năng hạn chế về tiếng Việt, để có thể dịch tác phẩm *Truyện Kiều* sang tiếng Nhật, ông cần dựa vào hai bản dịch tiếng Pháp là bản dịch của René Crayssac và bản dịch của

¹ Mỗi câu thơ 12 âm tiết, thường ngắt chia ở giữa.

² Năm 2015, Đông Phong Nguyễn Tấn Hưng đã khắc phục những hạn chế này khi tái bản công trình của René Crayssac với việc bổ sung phần chú giải, và lời tựa của Henri Copin.

Nguyễn Văn Vĩnh. Ba lần xuất bản và tái bản trong vòng 7 năm cho thấy thành công lớn của bản dịch và việc đón nhận của độc giả Nhật Bản đối với tác phẩm của Nguyễn Du.

Tương tự, và muộn hơn một chút, bản dịch tiếng Trung đầu tiên ở nước ngoài xuất bản ở Bắc Kinh, do Hoàng Dật Cầu chuyển ngữ. Cũng như Komatsu Kiyoshi, Hoàng Dật Cầu từng du học ở Paris trước khi về nước làm giảng viên. Bản dịch tiếng Trung của ông cũng dựa trên bản tiếng Pháp của Nguyễn Văn Vĩnh (bản in năm 1942). Theo Lưu Chí Cường [4, tr.144], năm 1958, Hoàng Dật Cầu hoàn thành bản dịch và viết bài nghiên cứu trên Tạp chí của Đại học Sư phạm Nam Trung Quốc: *Nguyễn Du, nhà thơ người Việt Nam và kiệt tác Truyện Kiều*. Bài viết chủ yếu nói về cuộc đời, thời gian và các tác phẩm của Nguyễn Du, lịch sử, nguồn gốc, cấu trúc, ý nghĩa tiến bộ và thành tựu nghệ thuật của tác phẩm *Truyện Kiều*. Bài nghiên cứu này cùng với bản dịch *Truyện Kiều* tiếng Trung có ý nghĩa lịch sử đối với việc nghiên cứu lịch sử văn học cổ điển Việt Nam trong giới học thuật Trung Quốc. Cho đến thời điểm đó, người Trung Quốc chỉ hiểu biết văn học Việt Nam qua những tác phẩm viết bằng chữ Hán, không theo kịp văn học Việt Nam viết bằng Quốc ngữ. Bản dịch tiếng Trung của Hoàng Dật Cầu được Bộ Giáo dục chỉ định là một cuốn sách tham khảo giảng dạy tại Khoa Ngôn ngữ và Văn học phương Đông của các trường đại học quốc gia. Mặc dù còn nhiều thiếu sót, hơn nữa lại dịch từ một bản trung gian, nhưng bản dịch của Hoàng Dật Cầu vẫn một tác phẩm có giá trị, nhất là về vai trò tiên phong.

So với bản dịch của Ba Lan và Séc có xuất phát điểm là bản dịch của những dịch giả tiếng Pháp ở châu Âu, thì hai bản dịch tiếng Nhật và tiếng Trung này ảnh hưởng

từ hai bản dịch tiếng Pháp được thực hiện tại Việt Nam. Điều đó cho thấy hành trình thứ hai trong quá trình *Truyện Kiều* ra thế giới, với xuất phát điểm là Việt Nam, hướng tới các nước khác trong khu vực và châu Âu thông qua tiếng Pháp. Trong hành trình này, ngoài đóng góp của những người nước ngoài làm việc tại Việt Nam trong chế độ thuộc địa hay chiến tranh Đông Dương, thì vai trò của các học giả của Việt Nam cũng rất lớn, trong đó phải kể đến dịch giả Nguyễn Văn Vĩnh, người Việt Nam đầu tiên dịch *Truyện Kiều* sang tiếng Pháp, và đưa *Truyện Kiều* lên màn ảnh. Ông đã chuyển *Truyện Kiều* từ chữ Nôm ra quốc ngữ rồi từ quốc ngữ dịch ra tiếng Pháp nhiều lần, từ những năm 1908 cho đến năm 1933, và đến năm 1942 bản dịch được in thành sách bởi nhà xuất bản Alexandre de Rhodes ở Hà Nội. Đây là một bản dịch song ngữ rất công phu, có chú thích bình luận, bổ sung những thiếu sót của các bản dịch trước đó, vừa phù hợp với cả độc giả Pháp và độc giả Việt Nam. Bản dịch của Nguyễn Văn Vĩnh trở thành cẩm nang cho người đọc *Truyện Kiều* bằng tiếng Pháp, là bản nguồn hoặc bản tham khảo của nhiều bản dịch khác trên thế giới, trong đó có Komatsu Kiyoshi (tiếng Nhật), Hoàng Dật Cầu (tiếng Trung), Franck Gustav (tiếng Séc), Franz Faber (tiếng Đức), Radu Boureanu (tiếng Ru-ma-ni), Rafael Lobarte Fontecha (tiếng Tây Ban Nha).

Bản dịch tiếng Pháp thứ hai có ảnh hưởng lớn ở nước ngoài là bản chuyển ngữ của Nguyễn Khắc Viện xuất bản năm 1965. Đây là một bản dịch thơ trôi chảy, được nhiều độc giả Pháp khen ngợi, là cơ sở cho bản dịch tiếng Anh của Arno Abbey và một trong hai bản dịch tiếng Pháp tham khảo của bản dịch tiếng Thụy Điển. Về sự ra đời của bản dịch này, Nguyễn Khắc Viện đã kể lại

trong hồi ký của mình: “Năm 1965, kỷ niệm 200 năm ngày sinh Nguyễn Du. Trong những tài liệu về Nguyễn Du cần cung cấp cho các nước để họ tổ chức kỷ niệm, cần có bản dịch quyển *Kiều*... Việc này đã được chuẩn bị từ năm 1963 ” (dẫn theo Nguyễn Khắc Phê) [14]. Lúc này việc phổ biến *Truyện Kiều* ra thế giới nằm trong chủ trương của Chính phủ Việt Nam dân chủ cộng hòa. Một loạt các bản dịch ra đời vào thời điểm đó do các dịch giả nước ngoài thực hiện: Đức (1964), Nga (1965), Ba Lan (1966), Rumani (1967), Ý (1968), Thụy Điển (1968), Hy Lạp (1969), Bungari (1970). Thế giới biết đến Việt Nam qua các cuộc chiến tranh và qua *Truyện Kiều*. Văn hóa đi trước, thế giới ủng hộ cuộc đấu tranh chống Mỹ của Việt Nam qua việc thực hiện và xuất bản các bản dịch *Truyện Kiều*, đưa *Truyện Kiều* đến với công chúng rộng rãi trên thế giới. Như trường hợp bản dịch tiếng Thụy Điển, bên cạnh mục đích giới thiệu một tác phẩm văn học Việt Nam, nhóm dịch giả hy vọng những nỗ lực dịch thuật của họ và sự ra đời của bản dịch góp phần cổ vũ cho nhân dân Việt Nam trong cuộc đấu tranh lâu dài vì độc lập, thống nhất và tự do [11, tr.12].

Sau thời kì Đông Dương, chỉ có một bản dịch của người nước ngoài ở Việt Nam, là bản trích dịch bằng tiếng Đức của Hubert Hohl, Phó Giám đốc Viện Goethe ở Sài Gòn. Hubert Hohl tới miền Nam Việt Nam vào năm 1962 và rời Sài Gòn năm 1967 để nhận vị trí Giám đốc Viện Goethe ở Paris. Bản dịch *Truyện Kiều* được dịch in chung với bản dịch *Cung oán ngâm khúc*. Ông viết trong lời mở đầu: “Hy vọng những cố gắng này sẽ khiến cho những thức giả trong những miền nói tiếng Đức chú ý đến miền thi ca Việt Nam và thúc đẩy họ tiến tới những công trình khảo cứu có tính cách

khoa học về nền khảo cứu Việt Nam” [5]. Vào lúc đó, có lẽ Hubert Hohl chưa biết rằng *Truyện Kiều* đã được hai người đồng hương của ông dịch hoàn chỉnh ra tiếng Đức và xuất bản ở Berlin từ năm 1964. Đó là bản dịch của Irène và Franz Faber, thực hiện sau chuyến đi miền Bắc Việt Nam năm 1954 và được Bác Hồ trao tặng bản dịch tiếng Pháp của Nguyễn Văn Vĩnh. Từ bản dịch tiếng Đức này của Irène và Franz Faber, một bản dịch khác được chuyển thể sang tiếng Ả rập, xuất bản ở Syria năm 1987. Dịch giả bản dịch tiếng Ả rập là Nizar Abdullah, thành viên của Hội Dịch thuật, Hội Nhà văn Ả rập ở Syria, từng học Đại học Goethe Frankfurt ở Đức. Mười năm trước đó đã có một bản dịch tiếng Ả rập khác của Abdel-Moein El-Mallouhi, nhà thơ, nhà nghiên cứu và dịch giả người Syria từng được nhận Huy chương Hữu nghị của Việt Nam. Ông không chỉ là dịch giả của *Truyện Kiều* mà còn là dịch giả của *Tổng tập Văn học Việt Nam* gồm 4 tập dày 3.000 trang. Chúng tôi chưa xác định được Abdel-Moein El-Mallouhi dịch *Truyện Kiều* từ ngôn ngữ nào, nhưng khả năng nhiều nhất là tiếng Pháp. *Truyện Kiều* từ châu Á tới châu Âu rồi thông qua tiếng Pháp và tiếng Đức, bước vào thế giới Ả rập như vậy.

Cũng vào thời kỳ đó, có ba bản dịch *Truyện Kiều* ra đời ở miền Nam trong đó có hai bản dịch tiếng Hán, và một bản dịch tiếng Anh. Trước khi có bản dịch tiếng Trung của Hoàng Dật Cầu ở Trung Quốc, các trí thức Việt Nam đầu thế kỉ XX như Nguyễn Kiên, Lê Mạnh Điềm, Từ Nguyên Mạc, Lê Dụ, đã dịch bản *Kiều* viết bằng chữ Nôm của Nguyễn Du sang tiếng Hán. Vào thời điểm tiền quốc ngữ với sự du nhập của tiếng Pháp, công việc này một phần phục vụ cho một bộ phận trí thức còn trung thành với

chữ Hán, một phần khác, chỉ là việc làm lúc “trăm tư mặc tưởng, tứ văn chợt nổi hứng, bèn tự trích cú tầm chương, phiên dịch thành chữ Hán”, như lời của Lê Dụ [12, tr.115]. Ở miền Nam sau năm 1954 có hai bản dịch tiếng Hán của hai dịch giả người Hoa ở Sài Gòn là *Kim Vân Kiều bình giảng* của Lý Văn Hùng (1956) và *Hàn dịch Kim Vân Kiều - Nam Âm Thi tập* của Trương Cam Vũ (1961). Hai bản dịch này hẳn là hướng tới cộng đồng người Hoa.

Truyện Kiều được dịch sang tiếng Anh muộn hơn nhiều so với tiếng Pháp, tiếng Ba Lan, tiếng Séc, tiếng Nhật và tiếng Trung, là ngôn ngữ thứ sáu. Với việc du nhập của một ngôn ngữ mới và việc hình thành một công chúng mới, bản dịch tiếng Anh đầu tiên ra đời vào năm 1961 ở Sài Gòn do Lê Xuân Thủy thực hiện. Sau bản in đầu tiên do nhà sách Khai Trí xuất bản, bản dịch được tái bản năm 1968, và sau giải phóng, được tiếp tục tái bản rất nhiều lần ở Mỹ và cả ở Việt Nam. Bản dịch gốc là văn xuôi, in song ngữ Việt Anh ở Việt Nam và in tiếng Anh ở Mỹ. 46 năm sau khi bản dịch này ra đời, Lê Xuân Thủy đã chỉnh sửa lại bản dịch đầu tiên, chuyển bản dịch văn xuôi thành bản dịch thơ *The Soul of Poetry inside Kim Van Kieu* xuất bản năm 2010 tại Mỹ. Đây là bản dịch được tái bản nhiều nhất trong tất cả các bản dịch *Truyện Kiều*, phổ biến trong cộng đồng nói tiếng Anh.

Về các bản dịch tiếng Anh, ngoài bản dịch của Lê Xuân Thủy, bản dịch của Huỳnh Sanh Thông ở Mỹ cũng khá phổ biến và được đánh giá cao, đặc biệt có ảnh hưởng lớn trong môi trường đại học. Huỳnh Sanh Thông có 15 năm là giảng viên tiếng Việt ở Đại học Yale. Ông thành thạo tiếng Anh và tiếng Pháp, và còn học, tìm hiểu tiếng Trung, chữ Hán Việt, chữ Nôm khi bắt

đầu dịch *Truyện Kiều*. Ông là một trong số các nhà khoa học xã hội và nhân văn đầu tiên trong nhóm người Việt ở Hoa Kỳ, có nhiều đóng góp cho văn học Việt Nam ở hải ngoại. Trong quá trình dịch *Truyện Kiều*, ông tham khảo ý kiến rất nhiều người, từ các sinh viên của Đại học Yale đến các giáo sư đại học chuyên về dịch, chuyên về văn học Việt Nam. Ông cũng tham khảo nhiều bài nghiên cứu và các bản dịch tiếng Pháp trước đó. Đây là một bản dịch thơ tự do, được chú thích kỹ lưỡng. Mười hai năm sau khi bản dịch ra mắt năm 1975, cuốn sách có những chỉnh sửa quan trọng về câu, về lời dịch, in bổ sung thêm phần quốc ngữ được tái bản bởi nhà xuất bản Đại học Yale. Alexander Woodside nhận xét trong lời tựa bản dịch: “Nhờ vào lao động miệt mài và trí tưởng tượng nghệ thuật của Huỳnh Sanh Thông, một tổng hợp văn học tuyệt vời của Việt Nam cuối cùng đã hòa nhập vào thế giới tiếng Anh [...] Tất cả sinh viên lịch sử và văn minh Đông Á và Đông Nam Á sẽ vô cùng biết ơn Huỳnh Sanh Thông đã đem lại cho dân tộc nói tiếng Anh một bản dịch sắc sảo và kỹ lưỡng của một trong những đỉnh cao văn học châu Á” [1, tr.xi].

Sau này ở Mỹ, nhiều học giả gốc Việt tiếp tục thử sức với việc chuyển thể *Truyện Kiều* ra tiếng Anh, góp phần đưa *Truyện Kiều* trở nên phổ biến hơn ở Mỹ và Canada. Có thể kể đến bản dịch của Bạch Vân Bùi Trọng Hợp, Hoài Văn Tử, Ngô Đình Chương, Phan Huy Mạc Phi Hoàng.

Cộng đồng người Việt Nam ở nước ngoài ngày càng đông thêm, cùng với các dòng di cư ở nhiều giai đoạn khác nhau đã hình thành nên một đối tượng dịch giả mới, là người Việt Nam ở nước ngoài. Họ là những học giả uyên bác, am hiểu ngôn ngữ nguồn, thông thạo ngôn ngữ đích. Tiêu biểu

về tiếng Anh như đã đề cập ở trên. Tiêu biểu về tiếng Pháp là hai đồng dịch giả Xuân Phúc và Xuân Việt. Bản dịch của hai ông được giới thiệu trong tủ sách *Connaissance de l'Orient* (Kiến thức về phương Đông) của nhà xuất bản Gallimard. Đây cũng là cuốn sách thuộc dự án sách dịch của UNESCO, nhằm giới thiệu những tác phẩm văn học nổi tiếng của các nước, từ một ngôn ngữ ít thông dụng sang một ngôn ngữ phổ biến như tiếng Anh hoặc tiếng Pháp. Bản dịch *Kim Vân Kiều* của hai ông là bản dịch tiếng Pháp phổ biến nhất ở Pháp, được nhà xuất bản Gallimard tái bản, in lại nhiều lần, vào những năm 1961, 1974, 1987, 2003, 2010, 2014. So với các dịch giả trước đó, hoặc là người Pháp có hạn chế về ngôn ngữ tiếng Việt (Abel des Michels, L. Masssé, René Crayssac, M.R), hoặc là người Việt không tránh khỏi những hạn chế về ngôn ngữ tiếng Pháp như các dịch giả trong nước sau này (Lê Cao Phan, Lưu Hoài), thì lợi thế của Xuân Phúc và Xuân Việt là có khả năng đồng đều cả về ngôn ngữ tiếng Việt, tiếng Pháp, chữ Hán và chữ Nôm, am hiểu cả hai dòng văn hóa Pháp, Việt. Hai ông lại đều là nhà thơ. Dù chọn cách dịch văn xuôi nhưng lời văn của hai ông rất giàu hình ảnh. Ngoài việc cuốn sách chung được in lại nhiều lần, riêng dịch giả Xuân Phúc (bút danh Paul Schneider) còn có điều kiện bổ sung phần khảo chú, hai lần xuất bản riêng vào năm 1981 ở Sèvres (Pháp) và 1986 ở Brussels (Bỉ). Bản dịch này là cơ sở cho bản dịch tiếng Thụy Điển và Hy Lạp.

Sau thời kỳ mở cửa ở Việt Nam, tiếng Việt được coi trọng hơn trên thế giới, người Việt ra nước ngoài học tập nhiều hơn, người nước ngoài đến Việt Nam nhiều hơn, *Truyện Kiều* được tiếp tục chuyển ngữ với hầu hết

với mọi ngôn ngữ thông dụng và phổ biến hơn trong khu vực¹.

Trước hết là bản dịch của những nhà Việt Nam học, giảng viên tiếng Việt người nước ngoài hoặc những người có quan hệ công việc với Việt Nam như dịch giả Trung Quốc Kỳ Quảng Mưu, Triệu Ngọc Lan, dịch giả Nhật Takeuchi Yonosuke, dịch giả Hàn Quốc Ahn Kyong-hwan và Choi Kyu Mok, dịch giả Mông Cổ Sonomish Dashtseve². Các công trình chuyển ngữ *Truyện Kiều* của họ trước hết phục vụ cho nhu cầu giảng dạy và tài liệu tham khảo trong môi trường đại học, sau đó là giới thiệu *Truyện Kiều* với mọi độc giả nói chung. Ở Hàn Quốc, sau khi bản dịch của Ahn Kyong-hwan ra mắt, ông bắt đầu giới thiệu tác phẩm cho sinh viên ở Hàn Quốc. "*Truyện Kiều* được giới thiệu vào ngày 21/10/2004 lần đầu tiên với số lượng in 1.000 cuốn. Sau khi bản dịch *Truyện Kiều* ra đời, các báo chí đưa tin giới thiệu tác phẩm *Truyện Kiều*. Hội Nghiên cứu văn học cổ điển Hàn Quốc, Hội Nghiên cứu Việt Nam học tại Hàn Quốc đã tổ chức hội thảo nhiều lần. Một số nghiên cứu sinh viết luận án thạc sĩ và tiến sĩ. Bây giờ tên tác phẩm *Truyện Kiều* đã quá quen thuộc với giới nghiên cứu văn hóa và ngôn ngữ Việt Nam ở Hàn Quốc. Trong thời gian 16 năm qua, khoảng 7-8 nghìn cuốn được in và lưu thông" [7].

¹ Một số nhà nghiên cứu khi nói về các bản dịch *Truyện Kiều*, họ ghi cả tiếng Lào và tiếng Thái Lan, nhưng chúng tôi không tìm thấy có bản dịch nào. Theo chúng tôi, nếu có thì chỉ là những trích dịch ngắn.

² Kỳ Quảng Mưu, Triệu Ngọc Lan, Takeuchi Yonosuke, Ahn Kyong-hwan và Choi Kyu Mok đều là giảng viên tiếng Việt, hoặc giảng viên chuyên ngành Việt Nam học. Sonomish Dashtseve là nhà Đông phương học, Việt Nam học, đồng thời là Chủ tịch Hội Hữu nghị Việt Nam - Mông Cổ.

Nếu như trước đây nhiều dịch giả châu Âu biết đến đất nước Việt Nam qua *Truyện Kiều* và hầu hết các dịch giả chưa từng đến Việt Nam, thì sau này, nhiều người chỉ qua một chuyến đi, cùng với việc khám phá đất nước và con người Việt Nam là khám phá *Truyện Kiều*. Ấn tượng từ những tiếp xúc đầu tiên thôi thúc họ thực hiện việc chuyển ngữ để giới thiệu tác phẩm xuất sắc của Nguyễn Du với độc giả đất nước mình. Bản dịch tiếng Anh của Michael Counsel (1994), bản dịch tiếng Tây Ban Nha của Rafael Lobarte Fontecha (2014), bản dịch tiếng Anh của Timothy Allen (2019) ra đời trong hoàn cảnh như vậy. Khi được hỏi về lý do dịch *Truyện Kiều*, dịch giả Tây Ban Nha trả lời như sau: “Lần đầu tiên tôi tiếp xúc với văn học Việt Nam là lúc tôi chuẩn bị cho một chuyến đi đến Đông Nam Á. Trong tất cả các sách hướng dẫn mà tôi đã tham khảo đều có giới thiệu *Truyện Kiều*, được coi là thành tựu đỉnh cao của thơ ca Việt Nam và là tác phẩm sử thi quốc gia lớn. Là một người say mê thơ sử thi, tôi bị cuốn hút với tác phẩm này ngay lập tức khi tôi tìm thấy một bản dịch song ngữ tiếng Pháp trong một hiệu sách cũ ở Sài Gòn. Ngay khi tôi nhìn vào cuốn sách, tôi nhận ra rằng, đó là một cái gì đó khác biệt” [6].

Một bộ phận trí thức đã từng du học hay làm việc ở nước ngoài khá thành thạo ngôn ngữ bản địa đã góp phần đưa *Truyện Kiều* đến với công chúng nước đó: Trương Đăng Dung dịch *Truyện Kiều* sang tiếng Hungary, Vũ Thế Khôi dịch *Truyện Kiều* sang tiếng Nga, Nguyễn Mạnh Tứ lúc còn là nghiên cứu sinh ở Cuba đã dịch *Truyện Kiều* ra tiếng Tây Ban Nha. Dịch giả Trương Đăng Dung nói về công trình dịch của ông như sau: “Tôi dịch *Truyện Kiều* với mong muốn giúp cho bạn đọc Hungary biết đến

nền văn học chúng ta, hiểu hơn nỗi đau và cả những băng khuâng xao xuyến của thi nhân Việt Nam trước thân phận của con người. Sau khi bản dịch *Truyện Kiều* của chúng tôi in thành sách, Giáo sư viện sĩ Klociczay Tibor, nguyên Viện trưởng Viện Văn học Hungary, đã viết thư chúc mừng tôi và hỏi rằng “Tại sao một tác phẩm như thế mà bây giờ chúng tôi mới được đọc” [2].

Với mong muốn tương tự, nhà giáo Vũ Thế Khôi không ngại khó khăn khi nhận chuyển ngữ *Truyện Kiều* sang tiếng Nga, chỉ trong vòng chưa đầy một năm rưỡi, là khởi nguồn ra đời của hai bản dịch vào năm 2015. Ở đây chúng tôi muốn nói thêm về việc chuyển ngữ tiếng Nga. So với các ngôn ngữ phổ biến khác, là ngôn ngữ của một dân tộc có quan hệ gần gũi với Việt Nam trong một thời gian dài, nhưng *Truyện Kiều* đến với tiếng Nga rất muộn. Bản dịch đầu tiên là của Arkady Steinberg năm 1965, chỉ trích dịch 300 câu, chưa đáp ứng được nhu cầu tìm hiểu *Truyện Kiều* của độc giả Liên bang Xô Viết cũ nói chung và của người Nga nói riêng¹. Phải chờ bốn mươi năm sau mới có bản dịch *Truyện Kiều* bằng tiếng Nga hoàn chỉnh, thông qua một dự án cộng tác Nga - Việt.

Đặc điểm chung của các bản dịch tiếng Nga, tiếng Hungary và tiếng Tây Ban Nha là sự kết hợp giữa một dịch giả nắm vững ngôn ngữ nguồn với một dịch giả thành thạo và am hiểu ngôn ngữ đích trên cùng một bản dịch. Bản dịch tiếng Hungary *Kieu története* ra đời năm 1984 là công trình của hai đồng dịch giả Trương Đăng Dung và nhà văn, nhà

¹ Năm 2012 nhà Việt Nam học Larin Vadim Petrovich chuyển ngữ 200 dòng *Truyện Kiều* sang tiếng Nga dựa trên bản tiếng Việt và bản tiếng Anh của Michael Counsell. Có thể xem phần dịch này trên trang http://world.lib.ru/l/larin_w_p/kieu.shtml.

thơ, dịch giả Hungary Tandori Dezső¹. Hai bản tiếng Nga ra mắt vào dịp kỉ niệm 250 năm ngày sinh Nguyễn Du đều có sự tham gia của người Nga: một bản do một nhóm trí thức Nga - Việt phụ trách² trong đó có nhà thơ Nga Vasili Popov, một bản riêng của Vũ Thế Khôi có sự trợ giúp đặc biệt trong việc sửa chữa, hiệu đính bởi nhà giáo Sofia Korchikova. Còn người trợ giúp cho bản dịch tiếng Tây Ban Nha của Nguyễn Mạnh Tú trong quá trình dịch thuật, hiệu đính là Feliz Pita Rodriguez, nhà thơ, nhà Việt Nam học xuất sắc của Cuba. Sự kết hợp giữa một trí thức Việt và một trí thức nước ngoài đem đến những thành công nhất định cho các bản dịch này.

Cùng với sự phổ biến của ngôn ngữ tiếng Anh ở Việt Nam, càng ngày càng có nhiều dịch giả Việt Nam trong nước thử sức mình với việc chuyển ngữ *Truyện Kiều* sang tiếng Anh: Lê Cao Phan, Lưu Hoài, Thái Hùng Tâm, Nguyễn Văn Qua, Dương Tường.

Ngược lại tiếng Pháp không còn có ảnh hưởng lớn như trước nữa. Hai bản dịch tiếng Pháp đã xuất bản gần nhất là năm 1994 và 1999 của Lê Cao Phan và Lưu Hoài. Trong

¹ Trước bản dịch của Trương Đăng Dung, một người Hungary đã dịch *Truyện Kiều* nhưng không phổ biến. Bản dịch đầu tiên bằng tiếng Hungary do Szegő László thực hiện in trong cuốn *Keletkutatók 1976/77* chỉ có 214 câu đầu tiên (dịch văn xuôi) kèm 68 chú thích. Theo dịch giả Andras Simor trong Lời dịch giả ở cuối bản dịch *Kju regénye, avagy a meggyötört lélek sóhaja*, sau này Szegő László đã hoàn thành bản dịch với 800 chú thích. Chúng tôi chưa tìm thấy bản dịch hoàn chỉnh này. Có thể bản dịch này in trong cuốn luận án của ông: *Nguyễn Du và Truyện Kiều* (năm 1984).

² Bản dịch thứ nhất được thực hiện bởi nhóm các trí thức nhà thơ Nguyễn Huy Hoàng; dịch giả Đoàn Tử Huyền và Vũ Thế Khôi, nhà thơ Nga Vasili Popov, nhà Việt Nam học người Nga, chuyên gia Ngôn ngữ học Anatoli Socolov.

số các bản dịch của các dịch giả trong nước này, bản dịch tiếng Pháp *Histoire de Kieu* và bản dịch tiếng Anh *The Story of Kieu* của Lê Cao Phan được UNESCO tài trợ và đưa vào bộ *Sưu tập tác phẩm tiêu biểu*, giới thiệu ra thế giới.

Điểm chung là tất cả các bản dịch nói trên đều được chuyển ngữ trực tiếp từ tiếng Việt. *Truyện Kiều* ra thế giới từ tiếng Việt, không phải qua một ngôn ngữ trung gian, nhất là với các tác phẩm được thực hiện bởi các dịch giả nước ngoài, là một bước tiến quan trọng trong quá trình ảnh hưởng và khẳng định vị trí của ngôn ngữ và văn hóa Việt Nam trên thế giới.

Ngoài các ngoại ngữ, ở trong nước, với mong muốn *Truyện Kiều* được phổ biến, lưu truyền trong cộng đồng dân tộc thiểu số, ba dịch giả Lã Văn Lô, Thân Văn Lư và Hoàng An đã thực hiện ba bản dịch *Truyện Kiều* tiếng Tày, hay Tày-Nùng.

Như vậy, theo trình tự thời gian, chỉ tính riêng bản dịch, *Truyện Kiều* được chuyển ngữ sang tiếng Pháp sớm nhất, thứ hai là tiếng Séc, thứ ba là tiếng Ba Lan, thứ tư là tiếng Nhật, thứ năm là tiếng Trung (không kể các bản dịch tiếng Hán do các văn nhân Việt Nam thực hiện trong nước), thứ sáu là tiếng Anh và thứ bảy là tiếng Đức. Bản dịch hoàn chỉnh tiếng Nga xuất hiện muộn nhất trong 20 thứ tiếng. Ngôn ngữ có ảnh hưởng mạnh nhất ở thời kỳ đầu là tiếng Pháp, sau này là tiếng Anh.

Trên đây là những phác thảo về việc tiếp nhận *Truyện Kiều* trên thế giới qua việc chuyển ngữ được thực hiện bởi nhiều thế hệ dịch giả từ cuối thế kỉ XIX cho đến nay. Mặt khác, một số số liệu về xuất bản và phát hành cho thấy phần nào kết quả tiếp nhận về phương diện độc giả.

Về nguồn sách, chỉ còn một số ít sách bằng tiếng Anh, tiếng Pháp, Tây Ban Nha mới xuất bản hay tái bản và một lượng rất ít bản dịch tiếng Ý là đang được lưu hành, còn lại nguồn sách trên thế giới đã cạn kiệt từ lâu.

Về số lượng phát hành, số lượng đa dạng từ 350 bản đến hơn 10.700 bản mỗi bản dịch. Những bản dịch thông dụng nhất, được nhiều người biết đến nhất là bản dịch tiếng Pháp của Nguyễn Văn Vĩnh, Nguyễn Khắc Viện, Xuân Phúc và Xuân Việt, bản dịch tiếng Anh của Lê Xuân Thủy, Huỳnh Sanh Thông. Bản dịch có số lượng xuất bản lớn nhất là bản dịch tiếng Ba Lan của Roman Koloniecki (10.700 bản), bản trích dịch tiếng Nga của Arkady Steinberg (10.000 bản), bản dịch tiếng Đức của Irène & Franz Faber (khoảng 8.000 bản), bản dịch tiếng Hàn của Ahn Kyong-hwan (khoảng 7.000-8.000 bản), bản dịch tiếng Nga của Vũ Thế Khôi và Vasili Popov (6.000 bản), bản dịch tiếng Rumani của Radu Boureanu (5.000 bản). Bản dịch được tái bản nhiều nhất ở nước ngoài là bản tiếng Anh của Lê Xuân Thủy (khoảng 15 lần), bản tiếng Pháp của Xuân Phúc và Xuân Việt (7 lần). Bản dịch được tái bản nhiều nhất ở trong nước là bản tiếng Pháp của Nguyễn Văn Vĩnh và Nguyễn Khắc Viện.

Ngoài ra cũng cần kể đến những độc giả thư viện hay độc giả internet, có thể sử dụng những bản dịch đã hết thời hạn bản quyền tác giả, đi vào lĩnh vực công chúng hoặc được sự cho phép của tác giả hay nhà xuất bản như các bản dịch tiếng Pháp của Abels des Michels, René Crayssac, Nguyễn Văn Vĩnh, MR, bản dịch tiếng Nhật của Kiyoshi Komatsu, bản dịch tiếng Hungary của Andras Simor, bản dịch tiếng Anh của Vladislav Zhukov, của Phan Huy Mạc

Phi Hoàng. Dần dần, văn bản điện tử sẽ là phương tiện hữu hiệu với việc phổ biến và tiếp nhận *Truyện Kiều* trên thế giới, thông qua các bản dịch.

*

Có thể thấy trên con đường *Truyện Kiều* ra thế giới, vai trò của các dịch giả rất lớn. Cho dù là với một người giỏi tiếng Việt và am hiểu văn hóa Việt Nam, thì việc dịch một tác phẩm văn học cổ điển súc tích, nhiều điển tích, điển cố, nhiều từ cổ, và nhất là một tác phẩm ở đỉnh cao của thơ lục bát và xuất sắc về sử dụng từ láy như tác phẩm của Nguyễn Du rất khó. 14 thập kỉ qua, các thế hệ dịch giả, nhà thơ, nhà nghiên cứu, hoặc đơn giản chỉ là một người yêu mến Nguyễn Du và say mê *Truyện Kiều*, đã cố gắng vượt qua mọi khó khăn trở ngại về ngôn ngữ, về văn hóa, để chuyển tải *Truyện Kiều* sang một ngôn ngữ khác, dù tất cả đều biết rằng không một bản dịch nào có thể dịch tương ứng, không một bản dịch nào có thể đạt đến tài năng của Nguyễn Du về tiếng Việt, về kĩ thuật thi ca. Rất nhiều bản dịch không chỉ là cơ sở đầu tiên cho việc tiếp nhận *Truyện Kiều*, mà còn đặt nền móng cho việc hình thành hay thúc đẩy sự phát triển ngành Việt Nam học với việc giảng dạy tiếng Việt và nghiên cứu về Việt Nam ở nước đó.

Việc chuyển ngữ *Truyện Kiều* không còn phụ thuộc vào tuổi tác, vào lĩnh vực chuyên môn, vào quốc gia, dân tộc, vào kết quả công việc của người đi trước, mà phụ thuộc vào cảm hứng sáng tạo, tình yêu và sự tôn trọng đối với tác phẩm của Nguyễn Du, như lời của dịch giả Tây Ban Nha Rafael Lobarte Fontecha "*Truyện Kiều* là một tác phẩm hoàn toàn phi thường và đáng để chúng ta nỗ lực mang lại cho nó tiếng tăm lớn hơn" [16]. Qua cách đọc riêng của

mình, với dấu ấn văn hóa riêng của mình, bằng cách chuyển tải riêng của mình, dịch giả tham gia vào quá trình tái cấu trúc, sáng tạo tác phẩm nguồn thông qua bản dịch, đồng thời kết nối các hình thức ngôn ngữ và hòa nhập văn hóa. Nhờ đó, tác phẩm nguồn không bị đóng kín trong bản thân nó và cũng không bị khép lại trong nền văn hóa đã sinh ra nó mà luôn gợi mở và trở nên phổ biến.

Mặt khác, về mặt đối ứng, mỗi tác phẩm *Truyện Kiều* được chuyển ngữ góp phần làm giàu thêm cho kho tàng văn học và văn hóa của nơi tiếp nhận. Như lời nhà thơ, nhà nghiên cứu văn học G. Mend-Ooyo: “Dịch tri thức của một dân tộc từ kho tàng tri thức của dân tộc đó là làm giàu cho quỹ tri thức quốc gia mình, đó là một nền ngoại giao hòa bình theo nghĩa mang trái tim của các dân tộc lại gần nhau hơn” [13, tr.6]. Về mặt này, không chỉ là một hành động biệt lập và thuần túy về mặt ngôn ngữ, dịch thuật là phương tiện của sự trao đổi tri thức, và mục tiêu lý tưởng của dịch thuật là thiết lập mối quan hệ đối thoại và tương ứng giữa gần và xa, giữa trong nước và ngoài nước để lưu thông ngôn ngữ - văn học và văn hóa ngày càng mở rộng hơn trên thế giới.

Phụ lục: Danh sách bản dịch¹

¹ Một số lưu ý :

* Với 4 bản dịch tiếng Bungari, tiếng Đức, tiếng Séc và tiếng Nga, dù không hoàn chỉnh nhưng in riêng sách, chúng tôi vẫn tính là bản dịch.

* Bản dịch tiếng Anh của Lê Xuân Thủy, một bản dịch văn xuôi và một bản dịch thơ, có thể tính là hai.

* Bản dịch tiếng Nhật của Takeuchi Yonosuke năm 1985 là bản trích dịch, ngắn gọn hơn so với bản 1975 chúng tôi tính là hai.

* Nhiều bản tái bản có bổ sung khảo đính, chú thích, bài nghiên cứu nhưng phần dịch không thay đổi, chúng tôi chỉ tính một bản dịch, ví dụ bản dịch của Xuân Phúc và Xuân Việt tái bản vào 1981 ở Paris và 1986 ở Brussels lấy tên Paul Schneider

Bản dịch tiếng Pháp

- Abel des Michels, *Kim Vân Kiều tân truyện*, Nxb. Leroux, Paris, 1884.
- Thu Giang, *Kim Ven Kièou, Poème populaire annamite*, Nxb. Augustin Challamel 1915, & L. Massé, *Kim Ven Kièou*, Nxb. Bossard, Paris, 1926.
- René Crayssac, *Kim Vân Kiéou, Le célèbre poème annamite*, Nxb. Le Van Tan, Hà Nội, 1926.
- Nguyễn Văn Vĩnh, *Kim Vân Kiều*, Nxb. Alexandre de Rhodes, Hà Nội, 1942-1943.
- M.R (Marcel Robbe), *Kim Vân Kiều*, Nxb. Alexandre de Rhodes, Hà Nội, 1943.
- Xuân Phúc (bút danh của Paul Schneider) và Xuân Việt, *Kim Vân Kiều*, Nxb. Gallimard, Paris, 1961.
- P. Schneider, *Kim Vân Kiều tân khảo (Nouvelle édition critique)*, Nxb. Diêu Pháp, Sèvres, 1981, bổ sung phần Nghiên cứu bản thảo gốc.
- Xuân Phúc, *Kim Van Kièou. Roman poème*. Văn bản Nôm có phiên âm, bản dịch, ghi chú, bảng chú giải thuật ngữ và mục các biến thể, Nxb. Thanh Long, Bruxelles 1986.
- Nguyễn Khắc Viên, *Kiều*, Nxb. Ngoại văn, Hà (bút danh của Xuân Phúc). Tương tự với bản dịch của René Crayssac được Nguyễn Tấn Hưng bổ sung phần chú giải và tái bản vào năm 2015.
- * Một số bài nghiên cứu coi công trình của Edmond Nordemann *Kim Vân Kiều tân truyện ...: Nouvelle histoire de Kim, Vân, et Kièou (poème populaire annamite)*, Nxb. Mạc-đình-Tư, 1911 là một bản dịch tiếng Pháp. Đây chỉ là một bản phiên Quốc ngữ, chia đoạn và đánh dấu đoạn bằng tiếng Pháp. Tương tự, công trình của Hoàng Xuân Nhị *Thuy-kièou. voix nouvelle sur un thème éternel de souffrance*, Nxb. Mercure de France, 1942 là một bản chuyển thể chứ không phải bản dịch.
- * Hai bản dịch tiếng Tày-Nùng và một bản dịch tiếng Tày, chúng tôi chỉ tính một ngôn ngữ.
- * Nếu tính theo quốc gia, *Truyện Kiều* đã được dịch và phổ biến ở trên 25 nước: Anh, Pháp, Mỹ, Úc, Trung Quốc, Nga, Ba Lan, Thụy Điển, Hungary, Bungari, Rumani, Séc và Slovakia, Ý, Đức, Tây Ban Nha, Cuba, Bỉ, Thụy Sĩ, Nhật Bản, Hàn Quốc, Mông Cổ, Hy Lạp, và các nước Ả Rập.

- Nội, 1965.
- Camille Lozet, *Destinée de Femme (Doan-Truong-Tan-Thanh - Un nouveau sens de la souffrance (poème vietnamien du XVIIIès)*, Télé Accueil, Bruxelles (khoảng vào những năm 1980).
- Henri Marcel, *Histoire de Thuy Kieu*, Bagneux 1981.
- Lê Cao Phan, *Histoire de Kieu*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội, 1994.
- Luu Hoai, *Histoire de Thuy Kieu*, Nxb. Văn học, Hà Nội, 1999.

Bản dịch tiếng Anh

- Lê Xuân Thủy, *Kim Vân Kiều*, Khai Trí, Sài Gòn, 1963.
- Lê Xuân Thủy, *The Soul of Poetry inside Kim Van Kieu*, 2010.
- Huỳnh Sanh Thông, *The Tale of Kieu*, Random House, New York, 1975.
- Ngô Đình Chương, *My version of Kieu*, San Jose, 1993.
- Michael Counsel, *Kieu*, Nxb. Thế giới, 1994.
- Lê Cao Phan, *The Story of Kieu*, Nxb. Văn nghệ Tp. Hồ Chí Minh, 1996.
- Hoài Văn Tử, *Kieu, Về Nguồn*, Knoxville, 1996.
- Vladislav V. Zhukov, *The Kim Van Kieu of Nguyen Du*, Australian National University, Canberra, 2004.
- Nguyễn Văn Qua, *Kieu*, Nxb. Văn hóa - Thông tin, 2005.
- Bạch Vân Bùi Trọng Hợp, *The Story of Kim-Van-Kieu*, San Diego.
- Arno Abbey, *Kieu*, Authorhouse, 2008.
- Thái Hùng Tâm, *The Story of Kieu*, CreateSpace Amazon, 2015.
- Phan Huy Mạc Phi Hoàng, *The Tale of Kiều* (web).
- Timothy Allen, *Kieu, The New Lament for a Broken Heart*, Penguin Classics, 2019.
- Dương Tường, *Kieu*, Nxb. Nhã Nam, 2020.
- Nguyễn Văn A, 2020 (chưa xuất bản).
- Nguyễn Bình, *The tale of Kieu, a New Cry Heart-Rending Pain*, 2020 (chưa xuất bản).
- Thùy Dương, *Kim Vân Kiều* (web).

Bản dịch tiếng Trung

- Từ Nguyên Mạc, *Việt Nam âm Kim Vân Kiều ca khúc dịch thành Hán tự cổ thi*, 1906.
- Nguyễn Kiên, *Vương Kim diễn tự truyện* (bản chép tay năm 1915).
- Lê Dự, *Kim Vân Kiều Hán tự lục bát ca*, 1946.
- Lê Mạnh Điềm, *Thúy Kiều quốc âm dịch xuất Hán tự* (không rõ năm ra đời).
- Lý Văn Hùng, *Kim Vân Kiều bình giảng*, Chợ Lớn, 1956.
- Hoàng Dật Cầu, *Kim Vân Kiều truyện*, Nxb. Văn học nhân dân, Bắc Kinh, 1959.
- Trương Cam Vũ, *Hán Dịch Kim Vân Kiều - Nam Âm Thi Tập*, Chợ Lớn, 1961.
- Thái Hanh, *Kim Kiều Hán Việt truyện*, Melbourne, 2004.
- La Trường Sơn, *Kim Vân Kiều truyện*, Văn nghệ, 2006.
- Kỳ Quảng Mưu, *Kim Vân Kiều truyện*, Công ty xuất bản sách Thế giới, 2011.
- Triệu Ngọc Lan, *Kim Vân Kiều truyện*, Nxb. Đại học Bắc Kinh, 2013.

Bản dịch tiếng Nhật

- Kiyoshi Komatsu, 金雲翹 (*Kim Vân Kiều*), Nxb. Đông Bảo, 1942, Nxb. Kaikosha, 1948.
- Takeuchi Yonosuke, 金雲翹 (*Kim Vân Kiều*), Nxb. Kodansha, 1975.
- Takeuchi Yonosuke, 金雲翹新伝 (*Kim Vân Kiều tân truyện*), Nxb. Đại học Thư lâm, Tokyo, 1985.
- Akiyama Tokio, 金雲翹 (*Kim Vân Kiều*), Nxb. Kodansha, 1996.
- Sato Seiji and Kuroda Yoshiko, *Thúy Kiều no monogatari* (トウイ キョウの物語- *Câu truyện của Thúy Kiều*), Nxb. Sanko, Tokyo, 2005.

Bản dịch tiếng Nga

- Arkady Steinberg, *Всё живое* (trích dịch), Maxcova, 1965.
- Vũ Thế Khôi và Vasili Popov, *Киев - Стенания истерзанной души*, Nxb. Thế giới, Hà Nội, 2015.
- Vũ Thế Khôi, *Повесть о Киве*, Nxb. Thế giới, Hà Nội, 2015.

Bản dịch tiếng Hàn Quốc

- Ahn Kyong-hwan, *Truyện Kiều*, Nxb. Journal of Korean Culture, 2004.
- Choi Kyu Mok, *추교전 Truyện Kiều*, Nxb. Somyong, 2004.

Bản dịch tiếng Ba Lan

- H. W, *Kim Wen Kieov*, Vacsava, 1929.
- Roman Koloniecki, *Klejnot z nefrytu*, Nxb. Wydawnictwo PAX, Vacsava, 1966.

Bản dịch tiếng Tiệp

- Antonin Horský, *Kim, Ven, Kieu: román annamské lásky*, Nxb. Pokrok, Praha, 1926.
- Gustav Franck, *Kiều*, Nxb. Dân chủ nhân dân, Praha, 1957.
- Jan Komárek, *Nový zřev o zlomeném srdci* (trích dịch 200 câu), Tạp chí văn học PLAV, tháng 9, 2015.

Bản dịch tiếng Tây Ban Nha

- Nguyễn Mạnh Tứ, *Kiều*, Nxb. Thế giới, Hà Nội, 2012.
- Rafael Lobarte Fontecha, *La historia de Kieu*, Nxb. Hiperión, Madrid, 2014.

Bản dịch tiếng Hungary

- Szegő László, *Nguyen Du: Kim Van Kieu* (trích dịch 214 câu), Keletkutatás, 1976/77, Budapest, 1977 (về sau bản dịch đã được hoàn chỉnh).
- Trương Đăng Dung và Tandori Dezső, *Kieu története*, Nxb. Európa, Budapest, 1984.

- Andras Simor, *Kju regénye, avagy a meggyötört lélek sóhaja*, Magánkiadás, Budapest, 1994.

Bản dịch tiếng Ý

- Jole Tognelli, *Kim Van Kieu*, Nxb. Officina Edizioni, Roma, 1968.

Bản dịch tiếng Ả rập

- Abdel-Moein El-Mallouhi, *ويك (Kiêu)*, Damascus, 1977.
- Nizar Abdullah, *ويك وانتغل (Nàng Kiều)*, Nxb. Dar Tlass, Damascus, 1987.

Bản dịch tiếng Hy Lạp

- Leotsakos Giorgos, *Η κόρη με τα ξεσκισμένα σπλάχνα*, Nxb. Kedros, Athena, 1968.

Bản dịch tiếng Mông Cổ

- Sonomish Dashtseve, *Къеу бусгуйн тууж*, Ulan-Bator, 2009.

Bản dịch tiếng Đức

- Irène và Franz Faber, *Das Mädchen Kieu*, Nxb. Rutten & Loening, Berlin, 1964.
- Hubert Hohl, *Kim Van Kieu* (trích dịch), Sài Gòn, 1967.

Bản dịch tiếng Bungari

- Grigor Lenkov và Lyuben Lyubenov, *Какво видях* (trích dịch), Nxb. Văn hóa dân gian, Sofia, 1970.

Bản dịch tiếng Rumani

- Radu Boureanu, *Kim-Van-Kieu: poem național vietnamez*, Nxb. Văn học đại chúng, Bucarest, 1967.

Bản dịch tiếng Thụy Điển

- Magnus Hedlund, Claes Hylinger, Lars Lindvall, *Kim och Kieu*, Nxb. Cavefors, Stockholm, 1969.
- Bản dịch Quốc tế ngữ (Esperanto)
- Lê Cao Phan, *La Rakonto Pri Kjeu*, Nxb. Thế giới, Hà Nội, 2012.

Bản dịch tiếng Tày-Nùng

- Lã Văn Lô, *Truyện Kiều*, Nxb. Văn hoá dân tộc, Hội VNHT Lạng Sơn, 1996.
- Thân Văn Lư, *Truyện Kiều*, Trung tâm Tin học và thông tin khoa học công nghệ tỉnh Cao Bằng, 2005.
- Hoàng An, *Toạ Kiều*, Nxb. Văn hoá dân tộc, 2008.

Tài liệu tham khảo

[1] Woodside Alexander (1987), *The Historical Background*, trong *The Tale of Kiều* (Huỳnh Sanh Thông dịch), Yale University Press, New York.

[2] Lê Tân Chế (2000), *Trương Đăng Dung - Người dịch Truyện Kiều sang tiếng Hungary*, Báo Sài Gòn giải phóng, tháng 12.

[3] Nguyễn Đình Chú (2020), *Nguyễn Du viết Kiều đất nước hóa thành văn*, nguồn : <https://baohatinh.vn/nui-hong-song-la/nguyen-du-viet-kiieu-dat-nuoc-hoa-thanh-van/167919.htm>, truy cập ngày 26/09.

[4] Lưu Chí Cường (刘志强, 2015), *The Translation and Study on the Vietnamese Classic Kim Van Kieu Truyen in China since 1950's* (世纪50年代以来国内关于越南《金云翘传》的翻译与研究), *Journal of Guyangxi University for nationalities*, tập 37, số 4, tháng 7.

[5] Hohl Hubert (1967), *Lời tựa*, Bản dịch *Kim Van Kieu* (Hohl Hubert dịch), Sài Gòn.

[6] Nguyễn Thị Sông Hương (2020), *Dịch giả Rafael Lobarte Fontecha: “Dịch thuật thuận lợi hơn khi yêu và tôn trọng tác phẩm”*, Báo Hà Tĩnh, số đặc biệt về Nguyễn Du, tháng 9.

[7] Nguyễn Thị Sông Hương (2020), *GS. Ahn Kyong-hwan: “Việt Nam là một đất nước văn hiến mãi mãi vì có tác phẩm Truyện Kiều bất hủ”*, Tạp chí Văn hóa Nghệ An số 417, tháng 7.

[8] Andeeva Ida (2019), *Truyện Kiều qua các bản dịch và ấn bản tiếng Nga* (Anh Vũ dịch), Tạp chí Nghiên cứu văn học, số 11.

[9] Martin Jacky (2006), *La traduction éclatée: pourquoi et comment ne pas traduire la poésie*, Tạp chí *Palimpsestes*, Số đặc biệt.

[10] Từ Thị Loan (2020), *Nguyễn Du và Truyện Kiều ở nước ngoài*, nguồn: <http://www.vanhoanghean.com.vn/component/k2/30-nhung-goc-nhin-van-hoa/13946-nguyen-du-va-truyen-kiieu-o-nuoc-ngoai>, truy cập ngày 04/05.

[11] Hedlund Magnus, Hylinger Claes, Lindvall Lars (1969), *Việt Nam vào thời đại Nguyễn Du*, trong *Kim och Kieu*, Nxb. Cavefors, Stockholm.

[12] Trần Ích Nguyên (2004), *Nghiên cứu câu chuyện Vương Thúy Kiều* (Phạm Tú Châu dịch), Trung tâm Văn hóa ngôn ngữ Đông Tây.

[13] Mend Ooyo (2009), *Truyện Kiều, di sản âm nhạc phương Đông*, trong *Къеу бусеуиуи туюж* (Sonomish Dashtseve dịch), Ulan-Bator.

[14] Nguyễn Khắc Phê (2010), *BS Nguyễn Khắc Viện đã dịch Truyện Kiều như thế nào?*, nguồn: <https://www.tienphong.vn/van-hoa/bs-nguyen-khac-vien-da-dich-truyen-kiieu-nhu-the-nao-182171.tpo>, truy cập ngày 03/01.

[15] Brocheux Pierre, Hémerly Daniel (2001), *“Le déclin et la fin de l’Empire français en Extrême-Orient”*, trong: *Indochine, la colonisation ambiguë. 1858-1954*, Nxb. La Découverte, Paris.

[16] Lobarte Fontecha Rafael (2020), *Thư gửi Nguyễn Thị Sông Hương* ngày 25/09.

[17] Ellrodt Robert (2006), *Comment traduire la poésie?* Tạp chí *Palimpseste*, Số đặc biệt.